

РИТУАЛ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН У ТРАДИЦІЙНОМУ ТА ІННОВАЦІЙНОМУ АСПЕКТАХ

Т.М.Свідло

кандидат філософських наук,

М.І.Сторожик

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті розглядається ритуал як елемент культури, відмінність ритуалу від традиції, обряду, спадкоємний та інноваційний характер ритуалу, розглядаються сучасні студентські ритуали.

Ключові слова: традиція, символ, знак, культура, ритуал, освіта.

Накопичений людством досвід в ході його соціокультурної історії надає неоціненну допомогу в рішенні багатьох проблем сьогодення. Вся історія людства свідчить про безперервну зміну культурних епох, цивілізацій і поколінь. Культура виступає потужним фактором соціального розвитку, адже вона пронизує всі аспекти людської життєдіяльності – від основ матеріального виробництва й людських потреб до найбільших проявів людського духу.

Дві основні функції культури як процесу і водночас результату діяльності людства складають основний зміст успадкування в культурі: традиційна, соціально-стабілізуюча, що направлена на збереження культурної спадщини, та інноваційна, яка заперечує традицію і веде до переоцінки існуючої системи цінностей.

Особливо актуальною система успадкування в культурі має в наш час, коли світ знаходиться у стані глибоких і швидких змін. Не минають ці процеси і Україну, тим більше, що тривалий час продовжувалися і втілювалися в життя заборони на використання народом вікових традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів та інших надбань культурної спадщини. А у суспільному житті, мабуть, ніщо так яскраво і колоритно не відображає його духовної сутності, як перелічені феномени. Вони своїм корінням сягають сивої давнини, виражають народну мудрість, погляди і устремління багатьох поколінь минулого, історичні традиції народу в економічній, політичній та духовній сферах.

До вивчення звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів зверталися багато дослідників, але вони лише наближались до системно-теоретичного рівня дослідження цих явищ, зупиняючись на або еволюційно-теоретичному, або функціональному підході. Часто не робилося відмінності між звичаєм і традицією, обрядом і ритуалом, а подекуди їх

проголошували лише церковною термінологією.

Діалектика соціального успадкування досліджувалася у багатьох монографіях під редактуванням М.О.Парнюка, С.К.Бистрицького.

Різних аспектів даної проблеми торкаються автори у роботах, що присвячені дослідженню формаційного процесу, проблемам культурного процесу, суспільного виробництва, духовного життя, художньої культури, спадкоємності поколінь, культурної спадщини, співвідношення традицій і новацій в науці і мистецтві – аналізу цих питань присвячені праці В.С.Бакірова, В.О.Баллера, В.С.Давидовича, Є.В.Ільєнкова, В.Ж.Келле, С.Б.Кримського, В.І.Мазепи, В.О.Малахова, М.О.Парнюка, В.Г.Табачківського, М.Ф.Тарасенка, О.К.Уледова тощо.

Проблему традиції, обрядовості певним чином висвітлено в літературі (І.В.Суханов, Д.М.Угринович, В.Д.Плахов, Н.П.Денисюк, А.О.Краєвич, В.С.Чернишов). Ритуали з позицій функціональності досліджувалися в працях В.Н.Топорова, К.Леві-Строса, М.Еліаде, Е.Тейлора, Дж.Фрезера, Е.Дюркгейма, Р.Хортон, Бр.Маліновського.

Ритуал є предметом даної статті, оскільки ця проблема не повною мірою стала предметом комплексного теоретичного дослідження,

Основною метою дослідження є комплексний аналіз проблеми ритуалу в культурі, виявлення його теоретико-методологічного значення для вирішення питань культурно-творчої діяльності людини, її самовдосконалення. Для реалізації цієї мети необхідно вирішити певні завдання: визначити зміст і сутність феномену ритуалу, виявити його структуру, відмінність від традиції, звичаю, обряду, показати не лише спадковий, але й інноваційний його характер.

Культура, являючи собою єдність діахронних та синхронних процесів утворення і транс-

ляції цінностей, має різні рівні, кожен із яких "відповідає" за певну ділянку соціального світу. У ній втілено досягнення суспільства в галузі просвітництва, науки, техніки, мистецтва та інших галузей діяльності, які є вічними цінностями і сприяють дальшому прогресу суспільства.

Як продукт суспільної практики культура впливає на людей, їхнє суспільне життя; люди, які створюють культуру в процесі матеріальної і духовної діяльності, оволодівають виробленими знаннями, тобто засвоюють культуру. Це засвоєння передбачає її збереження, а також передачу новим поколінням. Суспільство формує багатоманітні форми і способи передавання цінностей культури, які диференціюються залежно від їх об'єктивних носіїв. У сфері духовної культури такими носіями виступають певні символіко-знакові системи, передусім мова. Закодована в словах, формулах та інших системах знаків інформація може зберігатися в суспільстві необмежений час. Цей досвід може бути накопичений, осмислений і виражений на повсякденному рівні, а далі за допомогою науки переосмислений і типізований на рівні теорії. Культура може передаватися (соціальний спадок, традиція) і є загальноприйнятною в конкретному соціальному оточенні. Отже, щодо соціалізації особистості вона є, з одного боку, продуктом, а з іншого – детермінантою систем міжособистісної соціальної взаємодії.

В українській філософській спадщині одним із мислителів, хто зацікавився аналізом знака, символу, символічного зображення, емблеми та їх відмінностями, був Г.С.Сковорода.

Проте якось так сталося, що в історико-філософській літературі при розгляданні «символічного світу» філософа, частіше говорять лише про Біблію. Рідше звертають увагу на Біблію «язичницьку» – міфологію. Ще менше – на інші підходи до розуміння самого символу. Проте в кожному символі можна розрізнити три шари буття: 1) просте, голе буття; 2) буття, що зображує, 3) захований сенс образу. Г.Сковорода одного разу пояснює, що для визначення символів вживають різні слова: «...древній мудрець имелъ свой языкъ особенный, они изображали мысли свои образами, будто словами. Образа тѣ были фигуры небесных и земных тварей, наприкладъ, сонце значило истину, кольцо или змія, в кольцо свитый, – вѣчність, якорь – утверждение или совѣтъ, голуб – стыдливость, птица бусел – боготченіе, зерно и сѣмя – помышленіе и мнѣніе. Были и вымышленные образа, наприкладъ: сфинкс, сирена, фенікс, семиглавный змія и прочая. ... Образ, заключающий в себе тайну, именовался по-еллински ...emblemata,

т.е. вкидка, будто в перстень алмаза, наприкладъ, изображенный гриф с сею подписью: «Нагло-рожденное скоро исчезает»; или сноп травы с сею подписью: «Всяка плоть – трава». А если таких фигур сложить смѣсте двѣ или три ... тогда называлось цимболом... по-нашему бы сказать: скидка, сметка. ... Таковыя тайно образующіе вѣчность фигуры бывали древнихъ вырѣзываемы на печатях, на перстнях, на сосудах, на таблицах, на стѣнах храмов, по сей причинѣ названы іероглифика..., т.е. священная скульптура, или різьба, а толкователи названы ... священноздатели, или ... тайновѣдатели» [4, 377-378].

Тобто, треба розрізнити символ, символічне зображення, емблему, знак. В чому ж полягає різниця між ними? Символ – поняття багатогранне, багатозначне, нескінченне, разом з ним це утворення цілісне. Він пов'язаний з досвідом народу чи культури, що його породжує, і чим яскравіше, проникливіше цей досвід, тим значиміший і символ. Форма його може бути різна – образ, звук, слово, дія, річ. Але найчастіше сконцентрована умовність символу проявляється в «графічній формі» найпростіших креслень (точка, лінія) і геометричних фігур (коло, квадрат, трикутник).

Є певна закономірність між смыслом символу і пережитим досвідом у часі: чим ближче до цього пережитого досвіду стоїть символ, тим ясніший і виразніший його смисл і навпаки, чим далі він знаходиться – тим тьмянішим і загадковішим становиться його смисл. Смыслова структура символу багатозарова і збережена на активну внутрішню роботу того, хто сприймає. Цей смисл не можна осягнути через зведення його до однозначної логічної формули, а можна лише пояснити через співвіднесення його з наступними символічними сплетеннями, які можуть підвести до більшої раціональної ясності, але не досягнуть ступеню чистого поняття. В цьому аспекті символ еволюціонує, проходить певні стадії своєї трансформації в плані все більшого нерозуміння його смислу. На першій стадії – розуміння – виявляється найбільш тісний контакт смислу символу з прожитим досвідом через збереження безпосереднього контакту з ним хранителями давньої мудрості, які дають можливість доторкнутися до нього через пояснення. При чому істинність цього пояснення залежить від неперервності передачі цієї інформації від наставника-учителя до учня, який у свій час стає наставником. Отже, можна сказати, що тлумачення символу є діалогічною формою знання. Смысл символу реально існує тільки в людському спілкуванні, поза яким можна спостерігати лише порожню форму символу. Та слід пам'ятати, що діалог, завдяки якому здійснюється осягнення символу, може бути по-

рушений в наслідок хибної позиції тлумача. На другій стадії – інтерпретації – порушується принцип неперервності, коли на місце істинного знання приходять суб'єктивне тлумачення і домисли, що приводить до сприйняття первинного досвіду як міфічного. На третій стадії – забуття – символ вмирає, перетворюючись лише на археологічну, етнографічну цінність.

Символ в його графічному зображенні часто плутають з символічними зображеннями. Проте символічне зображення зовсім не є абстракцією знання, а навпаки, є його гранична конкретизація, адже кожне символічне зображення чітко відповідає певному об'єкту дійсності, який воно репрезентує. Наприклад, Ейфелева вежа – це символічне зображення Парижу, Кремль – Москви, горезвісні башти-близнюки – Нью-Йорка. Проте символічні зображення не постійні, вони виникають спонтанно (хоча б та ж Ейфелева вежа в перші роки її існування вважалась ганьбою Парижу), на відміну від певної усталеності та універсальності символу (наприклад, тлумачення кола як символу у народів Європи і Далекého Сходу).

Що стосується емблеми, то це певна протилежність символу, бо це конкретне зображення фігур, тобто об'єктів дійсності. Наприклад, сонце – це емблема світла, життя, щастя, багатства; червона троянда – емблема пристрасті тощо. Як специфічну рису емблеми можна визначити порівняно вузький ареал її буття. Наприклад, на Далекому Сході змія трактується як емблема мудрості, а в Європі та Латинській Америці – це емблема брехні і підступності; або черепаха – в Росії це емблема повільності, а у африканських народів – мудрості.

Слід також відрізнити символ від знака та алегорії. Принципова відмінність символу від алегорії полягає в тому, що смисл символу не можна дешифрувати простим зусиллям розсудку, його не можна відокремити від структури образу, бо він не існує в якості деякої раціональної формули, яку б можна було «вкласти» в образ і потім вийняти з нього. Алегорія ж як умовна форма висловлювання, при якій наглядний образ означає дещо інше, ніж він є сам, (тобто, зміст наглядного образу залишається для нього зовнішнім та однозначно закріпленим за ним культурною традицією), якраз і існує у вигляді певної розсудливої формули. Що ж стосується знака, якщо він не виступає в ролі символу, то слід зазначити, що для чисто утилітарної знакової системи багатозначність є лише завадою, що шкодить раціональному функціонуванню знака, в той час як для символу саме багатозначність робить його змістовнішим.

Як було зазначено вище, у філософії Г.С.Сковороди важливе місце займає символічний світ, при чому мислитель розуміється на тонкощах використання символу, емблеми, алегорії тощо. Та, мабуть, найпочесніше місце у нього посідає Біблія.

Філософський стиль Г.Сковороди – це своєрідний поворот від форми мислення в поняттях до первісної форми мислення – в образах і через образи, від термінологічного вжитку слів до символічного. Дуже важко розв'язати ті символічні загадки, які ставить мислитель, адже жодного символу не можна розв'язати в якомусь певному сталому сенсі. Та на думку Г.Сковороди то є найбільш позитивна риса символічного пізнання, що змушує людину постійно інтерпретувати, аналізувати, занурюватися глибше у суть речі.

Символіка і емблематика для Г.Сковороди – це складова особливої мови спілкування з олюдненим, засвоєним почуттями і розумом світом. Слово є умовним знаком, прямо не пов'язаним з позначуванним предметом. За словесним знаком, який має тілесну, матеріальну природу, треба вміти бачити його значення, яке є нематеріальним, невидимим, духовним. «Слово, имя, знак... термин есть то тлѣнныи ворота, вѣдущи к нетлѣннии источнику. Кто не раздѣляет словесних знаков на плоть и дух, сей не может различить между водою и водою, красот небесних и роси» [4, 119].

Отже, символіка і емблематика, звичаї і традиції, обряди і ритуали зв'язані з системою суспільних відносин, основними формами суспільної свідомості. Та на відміну від звичаю, традиція спрямована безпосередньо не на ідеологічні відносини, а на духовні риси особистості, потрібні для успішної реалізації цих відносин. Звичай є утилітарним, він встановлює порядок відносин тільки в теперішньому часі. Традиція не має такого утилітаризму; формуючи в людині певні духовні риси як узагальнені відображення найрізноманітніших конкретних відносин теперішнього часу, вона встановлює способи реалізації відносин, які можуть виникнути і в майбутньому.

Діапазон вибору людиною вчинків у рамках традиції значно ширший, ніж у рамках звичаю. Звичай формує прості звички – стереотипно повторювані дії, що мають характер автоматизму. Традиція формує складні звички – певну спрямованість поведінки, позбавленої автоматизму і боротьби мотивів. Водночас, підкреслюючи елементи спадкоємності у формуванні традицій, не слід лишати поза увагою й інший бік закону спадкоємності – новаторство, оновлення.

Крім критично переосмислених, старих, у суспільстві завжди народжуються нові тради-

ції, які акумулюють досвід сьогодення. Закріплені традиціями досвід є основою розвитку і утвердження нового. Новаторство завжди спирається на традицію і породжує її з урахуванням змінених обставин. "Сенс появи нових традицій – в закріпленні нового змісту, який може утвердитися і в старих традиційних формах, переосмислених відповідно до сучасних умов" [2, 38].

Одним із найважливіших засобів поглиблення і посилення духовних рис народу, потрібних для реалізації розвинених старшими поколіннями ідеологічних відносин, є обряд. Він являє собою систему символічних за своєю природою дій, в яких втілено думки й почуття минулих поколінь, викликані реалізацією суспільних відносин і необхідні для їх нормального функціонування.

Деякі автори ототожнюють обряди з ритуалами, звичаями, традиціями чи святами. Наприклад, В.Д.Плахов не розрізняє обряди і традиції, вважаючи, що "в повсякденному житті традиції існують у вигляді обрядів, ритуалів, церемоній та свят" [3, 13-15]. У словнику з етики поняття обряду і ритуалу ототожнюються [5, 291-292]. Причини такої розбіжності полягають, з одного боку, в недостатності розробленості проблеми, а з іншого – в самій природі (сутності) обряду. Якщо обряд розглядати як традиційну форму передавання культури новим поколінням людей, то цей феномен справді має багато спільного з традицією, звичаєм і святом. Однак ототожнення обряду з іншими традиційними формами передавання культури є неправомірним.

Серед різновидів обряду існує ритуал. Це – певний, ustalений порядок символічної поведінки людей (з латинського ритуал означає обряд). Однак поняття обряд і ритуал аж ніяк не збігаються. Якщо обряд якоюсь мірою виражає суть, зміст даного комплексу дій, то ритуал дає уявлення про його структуру і порядок поведінки людей. Основною темою, яка присутня в тому чи іншому вигляді в будь-якому ритуалі, є творення світу, встановлення різних правил та схем, передусім систем спорідненості та шлюбних відносин. У незмінності саме цих структур убачали запоруку благополуччя людини й колективу. "Те, що було викликано до буття в акті творіння, може і повинно відтворюватись у ритуалі, який замикає собою діахронний та синхронний аспекти космологічного буття... Це відтворення акту творіння в ритуалі актуалізує саму структуру буття, надаючи їй загалом підкресленої символічності і семіотичності" [1, 12].

Ритуал відіграє важливу роль як традиційно вироблений метод соціального виховання людей, залучення їх до колективних норм життя. Як відомо, традиційна програма поведінки

намагається дати зразки на всі випадки життя. А реально з їх допомогою регламентуються лише ті аспекти діяльності, які вважаються найбільш значущими для існування колективу. Звичайно, кожен колектив чи суспільство по своєму визначають значущість тих чи інших форм індивідуальної та колективної поведінки. Звідси, наприклад, – розбіжність у репертуарах обрядів та звичаїв різних народів.

Отже, обряди і ритуали – важливий засіб формування норм поведінки людей. Самі по собі вони – не звичаї і традиції, а стають ними, коли багаторазово повторюються, утверджуються в суспільній думці. Виражаючи певні ідеали, справляючи великий емоційний, психологічний вплив на людей, вони спрямовані на об'єднання колективу, зміцнення моральних зв'язків між членами суспільства.

У цьому відношенні цікавими є прояви ритуалізації в студентському середовищі [6]. Наприклад, похорони Словника – ритуал, що існує в Харківському авіаційному інституті (і, наскільки нам відомо, у деяких інших вузах), – варіант загальнопоширеного звичаю "кремації" конспектів після успішної здачі іспитів. Учасники цього ритуалу описують його так: "У ті давні часи, коли іноземна мова здавалася як державний іспит, народилася традиція своєрідного прощання хаівців із цим предметом, вірніше, з його вічним супутником, за допомогою якого так хоробро переводилися знамениті "тисячі" і тексти.

Ритуал поховання відбувався звичайно ввечері після здачі іспиту. Похоронна процесія з риданнями виносила з гуртожитку "тіло" покійного імпортно-вітчизняного словника й випливала до місця поховання, що знаходилося, як правило, з тильного боку рідного гуртожитку. Вимовлялися останні слова, "тіло" опускалося в попередньо викопану ямку глибиною біля двох метрів, кожний кидав жменю землі. Потім довершували свою справу гробарі. Надгробний горбик прикрашали скромними квітами. Квіти швидко в'янули, і незабаром про місце поховання забували...

У ряді міст є "пам'ятники Шарі" (у Харкові й Києві вони розташовуються на території авіаінститутів; втім, відомі вони не тільки студентам цих вузів). У певний час до них приходять студенти (часом з "жертвоприношеннями") і молять Шару про удачу (деякі вважають обов'язковим потерти заліковою об Шару). Включення міських пам'ятників у передекзаменаційну обрядовість відзначене в Полтаві й деяких інших містах України.

У студентському середовищі переважна більшість прикмет і ритуалів пов'язана із ситуацією здачі іспитів – і не дивно, адже сесія є кульмінаційним моментом цілого півріччя студентського життя, напруженим драматичним

переживанням, пов'язаним з "боротьбою за оцінку", і прихід сесії неблаганний, як зміна пір року. Незалежно від того, круглий ти відмінник або вічний трієчник, здаєш свою першу сесію або десятку, кожний іспит – це завжди подія. Перед іспитом почуваєш хвилювання, деяку напругу, подумки оцінюєш ступінь свого знання й незнання, думаєш про те, який квиток дістанеться. Скільки не вчи, завжди щось знаєш краще, щось гірше – звідси відсутність повної впевненості у своїх знаннях, хоча й намагаєшся не показувати виду. Це вже потім, коли витягнеш квиток, всі емоції йдуть і починається чітка, зосереджена робота думки. Якщо, звичайно, до іспиту готувався й думці є над чим працювати.

Раз є надлишкова напруга, хвилювання, тривога, непевність у своїх силах – з ними треба якось боротися, на іспиті надлишок усього цього ні до чого. Одним з розповсюджених способів боротьби є використання всіляких прикмет, що пророкують щасливу здачу іспиту, і ритуалів, покликаних звернути форту на сторону стражденного. В основі цього способу лежить наступна логіка: якщо зробити якісь нескладні дії (або навпаки, категорично не робити певних дій) над тим, що тобі доступно, то тим самим можна вплинути на те, що тобі доступно в меншому ступені. Наприклад, якщо проробити певні маніпуляції над заліковою, то на іспит можна йти сміло, прихильність викладача гарантована. Робиться це так: у ніч перед іспитом (в 24.00 рівно) треба відкрити залікову, виставити її у квартиру й тричі вимовити магічні слова "ловися, ловися, халява" (в іншому варіанті, треба самому висунутися у квартиру разом із заліковою або вийти, у кого є, на балкон і кричати якнайгучніше "халява, прийди!". Це надійніше. А якщо іспит має бути дуже важкий або знання зовсім на нулі, те ще можна спробувати вискочити на вулицю в нижній білизні з лементом "халява!", це вже зовсім напевно). При цьому треба показати "халяві" місце в заліковій, тикнути пальцем, щоб не промахнулася. Зловив "халяву" – захопни

залікову, перев'яжи її ниткою, щоб назад не вискочила, можна пригорнути великою скріпкою. Потім залікову треба покласти під подушку або сунути в морозильник, щоб "халява" приморозилась, і не відкривати до іспиту. А краще не відкривати й на самому іспиті, бажано тільки струснути, щоб "халява" прокинулася. Якщо все зробиш правильно, квиток дістанеться найлегший і викладач не буде мучити додатковими питаннями. Спосіб вірний і не одним поколінням студентів перевірений: складно сказати, як там з "халявою", але студент іде на іспит більш спокійно, відповідає більш упевнено, виходить, і оцінку одержує вище, і процедура іспиту йому більше не здається такою жахливою.

Найбільш стійкими з ритуалів, мабуть, є ритуали, пов'язані з релігією, наприклад, ходити на іспит з іконкою, молити бога про допомогу, ставити в церкві свічку своєму небесному заступникові або, по ще дореволюційній традиції, студентському заступникові Миколі Угоднику. Ці ритуали значно глибше пов'язані зі світоглядом у цілому: люди, що відвідують церкву перед іспитами, ходять у церкву й по інших приводах, що, природно, мало міняється з віком.

Емоційна сторона ритуалу взагалі представляється надзвичайно важливою. Не випадково етологи й психологи зв'язують виникнення ритуалізації з реакцією на ситуацію невизначеності, що породжує страх, тривогу, непевність. У ритуалах знімається емоційна напруга, "каналізує агресія".

Отже, ритуали виявляються по-новому в повсякденному житті, в тому числі і в різних освітніх контекстах. В цілому можна стверджувати, що суспільство не може обійтися без ритуалів, хоча існують труднощі наукового обґрунтування традицій і ритуалів, частково пов'язані або з їх схваленням, або критичним відношенням до них. Як перспективу подальшого дослідження даної проблеми бачимо в конкретизації його на рівні аналізу існуючих ритуалів в університеті і на факультеті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Байбурин А.К.* Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ. – СПб.: Наука, 1993. – 193 с.
2. *Денисюк Н.П.* Традиции и формирование личности. – Мн.: Вышэйшая школа, 1979. – 190 с.
3. *Сковорода Г.С.* Повне зібрання творів. (У 2-х т. – К., (Науков.думка), 1973. – т.1 – 532 с.
4. *Словарь по этике.* – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
5. *Плахов В.Д.* Традиции, их роль и место в общественных отношениях. Автореф. канд. дис. – Л., 1970. – 24 с.
6. <http://psy.piter.com>.

Стаття надійшла до редакції 22.09.2008 р.

